

Szelényi Iván–Szelényi Szonja: Elitcirkuláció vagy elitreprodukció

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Szelényi Iván–Szelényi Szonja (1996): „Elitcirkuláció vagy elitreprodukció”
in: *Társadalmi riport 1996*, Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich
György (szerk.). Budapest: TÁRKI, Századvég. Pp. 475–500.

ELITCIRKULÁCIÓ VAGY ELITREPRODUKCIÓ

Ennek a tanulmánynak egy korábbi változata a *Theory and Society* 1995. októberi különszámában jelent meg. Ez a különszám a posztkommunista Kelet-Európában lezajló elitszerveződés változásaival foglalkozó nemzetközi összehasonlító vizsgálat első eredményeit tartalmazza. A különszámban hat tanulmány olvasható, e most közreadott szöveg e hat tanulmány főbb eredményeit összefoglaló írás, mely a különszám „Bevezetőjeként” látott napvilágot.

Amerikai és európai társadalomtudósok „Társadalmi rétegződés Kelet-Európában 1989 után” címmel széles körű felmérést végeztek Oroszországban és öt kelet-, illetve közép-európai országban: Bulgáriában, Csehországban, Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiában. A kutatást a National Science Foundation, a National Council for Soviet and East European Research, a holland National Science alapítvány, továbbá cseh, lengyel és magyar alapítványok támogatták. A terepmunka több országban 1993 kora őszi befjeződött, s 1993 decemberében Erdőtarsán a kutatók egy csoportja a Joint Committee of Eastern Europe of ACLS and SSCR és az Institute for Global Conflict and Cooperation of the University of California anyagi támogatásával egy egyhetes intenzív munkaértekezletet tartott. Az értekezlet eredményeként született a magyar, lengyel és orosz elit összetételének változásaival foglalkozó hat tanulmány, illetve az eredmények összefoglalására vállalkozó írás is, amit az olvasó most tart a kezében.

1. ELMÉLETI ÉS POLITIKAI VITÁK AZ ELITEK SZEREPÉRŐL A POSZTKOMMUNISTA ÁTALAKULÁS SORÁN

Cirkuláció vagy reprodukció?

Az elmúlt néhány évben élénk vita zajlik kelet-, illetve közép-európai országokban az elitek helyzetéről és szerepéről a posztkommunista átalakulási folyamatban. Mi történt az államszocializmus bomlása után a társadalmi hierarchia csúcán? Kik jutottak országos szintű döntések

meghozatalára jogosító pozíciókba az államszocializmus idején, vagyis kikből rekrutálódott az államszocializmus elitje? Mi történt ezzel az elittel a posztkommunista átalakulás során? Meg tudták-e tartani hatalmukat és előjogaikat, vagy mások kerültek a helyükre, olyanok, akik korábban nem voltak elit pozícióban? Ha változik az elit pozíciókat betöltők személye, akkor kikből rekrutálódik az új elit?

Ezekre a kérdésekre két különböző választ ismerünk. Nevezzük az elsőt az elitreprodukció elméletének. E szerint a rendszerváltozás nem érintette az elitek tagjait: azok, akik kiváltságos helyzetben voltak a múltban, most is abban vannak. Az egykori államszocialista nómenklatúra átalakult tulajdonosi polgársággá. A második választ az elitcirkuláció elmélete adja. E szerint a posztkommunista átalakulás megváltoztatta az elit szerkezetét, a társadalmi hierarchia csúcsán számottevő személycserék történnek, másféle emberek másféle szempontok szerint kerülnek elit pozícióba a posztkommunizmusban és az államszocializmusban.

Az elit összetételének és rekrutációjának a kérdése nem csak a társadalomtudósokat foglalkoztatta, hanem a politikusokat is. A politikai jobboldal rendszerint az elit reprodukcióját hangoztatja: azt állítja, hogy az eliten belül nem történt lényeges személyi változás. A politikai baloldal ezzel szemben általában sokallja az elitcsere mértékét, és éppenséggel lassítani szeretné a társadalmi változások ütemét.

Lech Walesa például 1991 őszén a Mazowieczki elleni sikeres választási kampányában azzal vádolta a volt lengyel miniszterelnököt, hogy túlságosan engedékeny volt a kommunistákkal, nem akadályozta meg, hogy a nómenklatúra a privatizációt magánvagyon felhalmozására használja fel. A Kelet-Európában most formálódó új jobboldal gyakran állítja, hogy az államszocialista elit politikai hatalmát gazdaságira konvertálta. Ezért kíván a politikai jobboldal Magyarországon vagy Lengyelországban egy második forradalmat. Ezt az álláspontot valló politikusok úgy képzelik, hogy az államszocializmus bukása után hatalomra került kormányzatok elárulták a forradalmat. Meggyőződésük szerint a „bársonyos forradalom” nem hozott megfelelően radikális változást. Több országban is fontolgatták olyan jogszabályok megalkotását, amelyek korlátozták volna a korábbi nómenklatúra lehetőségeit arra, hogy a privatizációban részt vehessen, illetve hogy vezető politikai pozíciót elfoglalhasson.

Azok, akik magukat a posztkommunista politikai „baloldalnak” szokták tekinteni, általában az ellenkező álláspontot képviselik. A volt ortodox kommunisták, de még a reformkommunisták és esetenként akár a liberálisok azzal érvelnek, hogy a változások – különösen az elitek cseréje – túl gyorsak és erőszakosak voltak. A politikai spektrumnak ezen az oldalán éppenséggel

„boszorkányüldözéstől”, vagy a kontraszelekció egy új hullámától való aggodalmuknak szoktak hangot adni.

Mind az új jobboldal, mind a régi, illetve a reform baloldal talált támogatókra a választópolgárok körében. Walesa sikeresen használta Mazowiecki ellen még 1991-ben azt az érvet, hogy Mazowiecki nem lépett fel elég határozottan a nomenklatúrával szemben, de az 1993as őszi lengyel választásokon már az egykori reformkommunisták higgadtságára reagáltak és szakértelmükben való bizalmukat fejezték ki a választók, amikor abszolút parlamenti többséget adtak a baloldali pártoknak. Magyarországon a kommunista párt reformgondolkodású utóda a Magyar Szocialista Párt a választásokat megelőző egy-két évben fokozatosan növelte népszerűségét, és 1994 májusában abszolút többséggel került be a parlamentbe – legfőbb választási jelszavuk pedig az volt: ha ránk szavaztok, akkor a szakértelmet választjátok.

Kelet, illetve közép-európai társadalomkutatók körében az elit-reprodukción elmélet általában az uralkodón. Hankiss Elemér és Jadwiga Staniszkis fogalmazták először meg ezt a hipotézist, nagyjából egy időpontban, 1988–89 fordulón, nagyon hasonló érvekkel. Hankiss a magyar, úgynevezett „spontán privatizáción” első, 1988. nyári kísérleteit figyelve jutott arra a következtetésre, hogy az egykori nomenklatúrából lesz majd az új tulajdonos nagypolgárság. Körülbelül ebben az időben kezdett Staniszkis a posztkommunista Kelet-Európában kialakuló ’politikai kapitalizmusról’ írni. A politikai kapitalizmus elmélete szerint a korábbi nomenklatúra arra használja politikai hivatalát, hogy magántulajdonra tegyen szert. Staniszkis és Hankiss egyetértettek abban, hogy a privatizációs folyamat hasznát leginkább az egykori kommunista káderek látják majd: nincs igazán korlátja annak, hogy a nomenklatúra egykori tagjai megőrizték privilegizált helyzetüket, most már tulajdonos polgárként egy tőkés társadalomban.

Szalai Erzsébet hasonló, bár lényeges vonatkozásokban eltérő eredményekre jutott. Korai kutató munkája a nagyvállalati menedzsment viselkedésével foglalkozott. Már e kutatásaiban, vagyis a 80-as évek elején-közepén felfigyelt arra, hogy egy új technokrácia van kialakulóban, mely fokozatosan átalakítja a tulajdonviszonyokat és saját maga számára tulajdonosi jogosítványokat szerez. 1989 elején. Szalai egy különösen fontos cikket jelentetett meg az „új elittről”, a kései Kádár-korszak technokráciájáról. Szalai a 80-as évek Magyarországon a politikai változás dinamikáját a „régien elit” és az „új technokrácia” közötti egyre erősödő harccal magyarázta. A „régien elitbe” a nomenklatúrának azok a tagjai tartoztak, akik általában az 1956-os felkelés után kerültek hatalomra. Általában nem voltak túl magasan

kvalifikáltak, és többségük a kommunizmus elkötelezett híve, vagyis „hithű kommunista” volt. Ezzel szemben az „új elit” tagjai többnyire fiatalabbak voltak, és elődeiknél jobb volt a képzettségük is. Mentalitásukat tekintve az új elit tagjai technokraták voltak, nem igazán volt kedvük arra, hogy a régi módon uralkodjanak, és készek voltak arra, hogy radikálisan átalakítsák az államszocializmus intézményrendszerét. Az „új technokrácia” idővel teljesen elvesztette a szocializmusba vetett hitét – ha ugyan valaha is hitt a szocializmusban –, és aránylag korán a gazdaság kapitalista átalakítását kezdte szorgalmazni.

Hosszas csatározás után Magyarországon 1989 februárjában az „új technokrácia” legyőzte a „régit”. Szalai hamar felismerte azonban azt is, hogy az új technokrácia politikailag nem volt sikeres. Győzelme, legalábbis politikai értelemben, rövid életű volt. A politikai hatalmat a korábbi disszidensek, a nómenklatúrába nem tartozók szerezték meg, legalábbis ideiglenesen. Hankiss, Staniszki és Szalai hasonló diagnózist adtak: miközben a társadalmi-gazdasági rendszer radikálisan változik, a csúcán ugyanazok foglalják el a legbefolyásosabb pozíciókat. Másként fogalmazva: az elit személyzete nem változott, bár változtak azok az elvek, amelyekkel a hatalom birtokosainak uralmát és privilégiumait legitimálják. Szalai azonban – Hankissal és Staniszkissal ellentétben – különbséget tett az „új technokrácia” és a „régit” között. Ez utóbbi a rendszerváltozás idején „lefelé mobil”, társadalmi helyzete tehát romlik. Szalai későbbi tanulmányaiban azt is bemutatja, hogy miként harcol az egykori kommunista „új technokrácia” és az 1989 után hatalomba került antikommunista „új politikai elit”, vagy az új „politikai rend”. Szalai elmélete felfogható úgy is, mint az „elitcirkuláció” hipotézis felvetése: Szalai Erzsébet úgy véli, hogy bár a korábbi elitek tagjai persze igyekeznek megtartani privilegizált helyzetüket, de ennek során politikai korlátokba ütköznek majd. A régi elit tagjai között lesznek olyanok, akik kiesnek a hatalomból, mások megtartják helyüket, és lesznek ismét mások, akik a posztkommunista átalakulást arra használják fel, hogy korábbi beosztott értelmiségi pozíciójukból most elit pozícióba harcolják fel magukat.

Pierre Bourdieu fogalmi apparátusát használva azt mondhatjuk, hogy Hankiss és Staniszki feltételezik, hogy a politikai tőke gazdasági tőkére való átváltásának nincs lényeges korlátja. Szalai elmélete ennél bonyolultabb hipotézist fogalmaz meg. Szalai nyomán arra a feltevésre juthatunk, hogy azok, akik kizárólag vagy túlnyomóan politikai tőkével rendelkeztek az államszocializmus korszakában – vagyis a régi elit tagjai –, nagy valószínűséggel „lefelé lesznek mobilak” a posztkommunista átalakulás során. Azok viszont, akik a politikai tőkén túl kulturális tőkével is

rendelkeztek – vagyis az új technokrácia tagjai – az átalakulás során jó helyzetben vannak ahhoz, hogy gazdasági privilégiumaikat megőrizzék. Továbbá: az „új politikai elit” számos tagja az államszocializmus korszakában nem rendelkezett politikai tőkével, de kulturális tőkéjük számottevő volt. Azt ma még nem tudhatjuk, hogy ez az új politikai elit csak a politikai hatalmat szerezte-e meg, vagy sikerül-e neki a gazdasági parancsnoki pozícióit is elfoglalnia?

ORSZÁGOK KÖZÖTTI KÜLÖNBΣÉGEKKEL KAPCSOLATOS HIPOTÉZISEK

Három országban – Oroszország, Lengyelország és Magyarország – elemeztük az elit változó összetételével kapcsolatos adatokat. Az elitek reprodukciójával, illetve cirkulációjával kapcsolatban a három országban különböző trendekre számítottunk. Magyarországon az elmúlt két évtizedben a gazdasági és társadalmi reformok sikeresebbek voltak, mint Oroszországban, vagy akár Lengyelországban, ezért azt vártuk, hogy itt lesz a legjelentősebb az elit reprodukciója. A Kádár-rendszerben – legalább részben – mintha működött volna teljesítményelvű kiválasztási mechanizmus, vagyis a kulturális tőke birtokosai közül sokan kerültek képességeiknek megfelelő pozíciókba.

Lengyelországban ezzel szemben nagyobb mérvű elitcirkulációra számítottunk. A 80-as években a lengyel pártvezetés ugyan kísérletet tett a „Kádár-modell” másolására, a pártelit hajlamosnak mutatkozott arra, hogy kompromisszumot kössön a technokrata értelmiséggel, de ezek a törekvések alapvetően sikertelenek maradtak. A lengyel pártbürokrácia az úgynevezett „második lengyel iparosítás” programjával, a hetvenes évek során ugyan kísérletet tett a technokrácia „helyzetbe hozására” (s ezt ismét megkísérelték a Jaruzelski-rezsim idején), de a lengyel technokráciát mintha sokkal kevésbé érdekelte volna a hatalommal való együttműködés, mint magyar kollégáikat. A lengyel értelmiséget jobban vonzotta az ellenzéki szerep, a hatalom átvételére s nem annak megosztására törekedett.

Oroszország előfeltevésünk szerint inkább hasonlít majd Magyarországra – vagyis mindkét országban nagymérvű elitreprodukció várható –, de ennek a nagyobb mérvű reprodukciónak a két országban egészen különböző okai lehetnek. Oroszországban a technokrata értelmiség nem rendelkezett annyi befolyással, mint a magyar technokrácia – az orosz bürokratikus uralkodó rend ugyan veszített valamennyi tért Gorbacsov reformjai során, de mindvégig megőrizte befolyását, még 1991-ben is volt ereje arra, hogy államcsínyt szervezzen. Az orosz nómenklatúra összetételét

és hatalmi helyzetét illetően 1989-ben és 1990-ben inkább az 1980-as évek lengyel nómenklatúrájához hasonlíthatott. Ennek ellenére Oroszországban az elit nagymérvű reprodukciójára számítottunk. Ez részben annak tudható be, hogy 1993 őszén, mikor terepmunkát végeztünk Oroszországban, a posztkommunista átalakulás csak a korai stádiumában volt, tehát nem volt még elég idő az elit cseréjére. Vannak azonban az orosz, várhatóan nagymérvű elitreprodukciónak más okai is. A három ország közötti összehasonlítás érdekében figyelembe kell vennünk egy további tényezőt, nevezetesen az ellen-elit erejét. Oroszországban és Lengyelországban a nómenklatúra sok vonatkozásban hasonló s hasonlóan erős volt. Ennek ellenére Lengyelországban számottevő elitcirkulációra számítottunk, mivel ebben a társadalomban volt egy számottevő ellenzéki elit, mely kész volt a hatalom átvételére. Oroszországban viszont az ellenzéki elit gyengébb volt, és az alternatív káderek hiányában nem voltak új káderek, akik a régi nómenklatúrát lecserélhették volna.

Összefoglalva: elméletünk azt állítja, hogy akkor lehet nagymérvű elitreprodukcióra számítani, ha a technokráciát a nómenklatúra kooptálta, vagy a rendszerváltás idején nem létezett jól szervezett ellenzéki elit. Cirkuláció pedig akkor következik be, ha a technokráciát nem kooptálták, és már volt kialakult, erős ellenzéki elit.

A három országot a következő módon lehet egymással összehasonlítani.

I. sz. ábra

HIPOTÉZISEK AZ ELIT CIRKULÁCIÓJÁNAK, ILLETVE
REPRODUKCIÓJÁNAK MÉRTÉKÉVEL KAPCSOLATBAN,
ORSZÁGOK KÖZÖTTI ÖSSZEHOSONLÍTÁSBAN

	Kooptáció	Ellenzékiség	Cirkuláció, vagy reprodukció
Magyarország	igen	kevés	bizonyos mérvű reprodukció
Lengyelország	kevés	igen	bizonyos mérvű cirkuláció
Oroszország	nincs	nincs	teljes reprodukció

1990-ben kezdtünk hozzá egy több országra kiterjedő empirikus kutatás szervezéséhez abból a célból, hogy hipotéziseink empirikus érvényességét ellenőrizzük. 1994-re hat országban fejeződött be a kutatás: Bulgáriában, Csehországban, Magyarországon, Lengyelországban, Oroszországban és Szlovákiában. 1993–1994-ben mintegy 40 000 emberrel készítettünk személyes interjút ezekben az országokban. Meglehetősen összetett kutatási tervet készítettünk, több különböző mintát választottunk véletlen módszerrel:

a) Minden országban 2000, az elit tagjának tekinthető személyt kérdeztünk meg. Konkrétabban: 1) 1000 olyan személyt választottunk országonként, aki 1988-ban nomenklatúra pozícióban volt, 2) interjút folytattunk országonként 600 személlyel; akik 1993-ban a legnagyobb vállalatok vezérigazgatói voltak, 3) megkérdeztünk 400 olyan személyt, akik 1993-ban országos fontosságú politikai és kulturális döntések meghozatalára jogosító pozíciót foglaltak el.

b) Végül, véletlen módszerrel kiválasztottunk országonként 5000 személyt a felnőtt lakosság köréből. Erre az általános népességmintára azért volt szükségünk, hogy legyen mivel összehasonlítani az elitekkel kapcsolatban összegyűjtött adatainkat. Az általános népességmintát tehát mintegy „base-line modell”-ként tudtuk használni.

Az összes megkérdezettel élettörténet-interjút készítettünk: megkértük őket, hogy számoljanak be részletesen valamennyi állásukról, iskolai pályafutásukról és párttagságuk történetéről, mondják el szüleikről, nagyszüleikről, hogy mi volt a foglalkozásuk, legmagasabb iskolai végzettségük, illetve hogy mennyi vagyonuk volt.

1993 végére a kutatás elit mintájának adatai három országból, Oroszországból, Lengyelországból és Magyarországról készen álltak

statistikai elemzésre, és 1993 decemberében végeztük el azokat az elemzéseket melyeknek főbb tanulságait ez az írás foglalja össze.

2. AZ ELIT CIRKULÁCIÓJA ÉS REPRODUKCIÓJA OROSZORSZÁGBAN, LENGYELORSZÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON: KUTATÁSI EREDMÉNYEK

A cirkuláció és a reprodukció közötti különbség viszonylagos. Elemzésünkben azt hasonlítjuk össze, kik voltak elit pozícióban 1988-ban és kik 1993-ban. A két időpont között öt év telt el, ez pedig elég hosszú idő ahhoz, hogy rendszerváltás nélkül is valamiféle személycsere történt volna. Másrészt az öt év túl rövid idő ahhoz, hogy teljes személycsere ezekben a kulcspozíciókban elképzelhető lenne, mégha a rendszer változása radikális forradalmi úton történt. Ezért, mikor azt latolgatjuk, „mekkora” egy adott országban egy adott időszakban az elit cirkulációja, illetve reprodukciója, sok-e a változás, avagy kevés, akkor el kell döntenünk, hogy „mihez képest” nevezzük a változást soknak, cirkulációnak vagy kevésnek, reprodukciónak.

E tanulmányban többféle összehasonlítást végzünk. Elemezzük, mi történt azokkal 1993-ban, akik 1988-ban nomenklatura pozícióban voltak; kimutatjuk, milyen foglalkozásuk volt 1988-ban az 1993-as elit tagjainak; összehasonlítjuk egymással a három országot, illetve elemezzük, hogy milyen különbségek figyelhetők meg a gazdasági, kulturális és politikai elit között

Elemzésünk legfontosabb eredményei a következők:

a) Azoknak, akik 1988-ban nomenklatura pozícióban voltak, jó esélyük van arra, hogy elit pozíciójukat megőrizzék. Akik kisodrótak az elitből, általában csak egyetlen lépcsőfokkal kerültek alacsonyabb pozícióba, legrosszabb esetben korai nyugdíjba küldték őket. Bár az egykori államszocialista elitből kevesen léptek ki, az újonnan belépők arányszáma azonban jelentős, e vonatkozásban van számottevő „cirkuláció”. A társadalmi hierarchia csúcsán 1993-ban sok új arcot látni, bár a csúcspozíciókba kerülők általában nem a társadalmi rétegződés alsóbb régióiból érkeztek, hanem inkább a hierarchia közepéről, pontosabban az 1993-ban új csúcsvezetők 1988-ban általában már középvezetők voltak.

b) Oroszországban nagyobb esély volt az egykori nomenklaturának, hogy 1993-ban is az elit tagja maradjon, mint Lengyelországban és Magyarországon. Előfeltevéseinkkel ellentétben Magyarországon mintha nagyobb lett volna az elit cirkulációja, mint Lengyelországban.

c) A magyar elit nagyobb mérvű cirkulációja különösen pregnáns a régi és új gazdasági elit esetében, de számottevő volt a régi kulturális elitből való

kiáramlás is. A valamivel nagyobb mérvű magyar elitcirkulációt feltehetően az okozta, hogy az első magyar posztkommunista kormányzat kísérletet tett az egykori kommunista elit leváltására, volt tehát talán egy bizonyos fokú „adminisztratív eszközökkel elért” mobilitás. Ez nem volt különösebben drámai s nem volt tartós sem. A szocialista párt 1994-es választási győzelmét úgy is lehet interpretálni, mint az „adminisztratív eszközökkel elért mobilitás” elleni választói döntést. Az MSZP 1994. évi választási kampányában nagy szerepet játszott az az érv, hogy az MDF-kormányzat nem értette a dolgát, az MSZP arról próbálta meggyőzni a választópolgárokat, hogy ha ők kerülnek kormányra, akkor szakszerűbben irányítják az országot. A megfelelő tapasztalattal és tudással rendelkező szakemberek kerülnek majd döntéshozatalai pozíciókba, vagyis megszüntetik az MDF-rezsim alatt bekövetkezett „kontraszelekciót”.

Általában úgy tűnik, a posztkommunista változás alapvetően „útfüggő” (path-dependent) és lényegében nem forradalmi jellegű. Ahol, mint Magyarországon, kísérlet történt nagyobb változásra, akkor azt hamarosan „pályakorrekció” követte, mint amilyen az 1994-es magyar parlamenti választás volt.

MI LETT AZ EGYKORI NÓMENKLATÚRA TAGJAIVAL, S HONNAN ÉRKEZTEK AZ ÚJ ELIT TAGJAI?

Az elit cirkulációjával, illetve reprodukciójával kapcsolatban más-más következtetést vonhatunk le, ha azt vizsgáljuk, mi lett 1993-ra az 1988-ban nómenklatúra pozíciót elfoglalókkal (1. sz. táblázat), vagy ha azt vizsgáljuk, honnan származnak az 1993-as új elit tagjai (5. sz. táblázat).

Az egykori nómenklatúra tagjainak 1988 és 1993 közötti életútja inkább reprodukcióról árulkodik: nagyobb a valószínűsége, hogy azok, akik 1988-ban a nómenklatúra tagjai voltak, 1993-ban is elit pozíciót foglalnak el, mint hogy kikerüljenek az elitből. A „régi gárda” ritkán kerül bajba. Akadtak ugyan közöttük, akik kiszorultak országos döntéshozói pozíciókból, de a nómenklatúra többség megtartotta kulcspozícióját. Magyarországon és Lengyelországban az 1988-as nómenklatúra jelentős hányada – egynegyede-egyharmada – nyugdíjba ment, voltak, akiket idő előtt nyugdíjaztak (a nyugdíjazottaknak mintegy egyharmada nem érte még el a nyugdíjkorhatárt).

Ha azt vizsgáljuk, hogy kiből áll az 1993-as új elit, akkor inkább cirkulációról beszélhetünk. Az 1993-ban elit pozíciót elfoglalók zöme 1988-ban nem volt a nómenklatúra tagja. A csúcson új arcok tűntek fel – persze nem teljesen ismeretlenek, az elitbe most belépők jó része a „második vonalból” érkezett, és feltehetőleg rendszerváltás nélkül is jelentős hányadukból csúcsvezető lett volna – legfeljebb néhány évvel később.

Nézzük meg alaposabban ezt a két történetet.

Az 1988-as nómenklatúra 1993-as társadalmi pozícióját vizsgálva (l. sz. táblázat) megállapíthatjuk, hogy mindhárom országban jogos reprodukcióról beszélni. Vannak azonban különbségek is az országok között. Ha a reprodukciót „tágasan” értelmezve mérjük, vagyis azt nézzük, hogy az 1988-as nómenklatúra tagjai közül kik tartoztak 1993-ban az „elithez”, vagy voltak olyan nem elit foglalkozásúak, akiknek azért voltak beosztottjaik, akkor Oroszországban a reprodukció 80%-os, és még Magyarországon és Lengyelországban is meghaladja az 50%-ot (57 és 51 %). Ha viszont a reprodukció egy szűkebb definícióját használjuk, tehát azt mérjük, hogy az 1988-as nómenklatúrából 1993-ban kiknek volt elit állása, akkor már csak Oroszországról mondhatjuk, hogy az elit újratermelődött (ebben az országban az 1988-as nómenklatúra több mint 64%-a volt 1993-ban is elit pozícióban), Lengyelországban ez a mutató 38%, Magyarországon pedig mindössze 20%. A reprodukció „jó” mérőszáma feltehetőleg az 1993-as elit „tág” és „szűk” definíciója között van. Az 1993-as elit tágabb értelmezése valószínűleg azért ad alkalmat a tévedésre, mert nem veszi figyelembe azokat, akik Nagyfőnökből Kisfőnökök lettek, ezért veszítettek hatalmukból és presztízsből. A szűkebb értelmezés pedig az ellenkező irányban torzít. A nem elit foglalkozásúak között ugyanis lehetnek még a vizsgálatban használt definíció szerint elitnek tekintett személyek. Így például mi a tudományos akadémiák tagjait elitként határoztuk meg, de az akadémikusok foglalkozásukat tekintve gyakran nem foglalnak el elit pozíciót. Azt az akadémikust, aki az 1988-as nómenklatúrába akadémiai tagsága alapján került volna be, s akinek a foglalkozása 1988-ban és 1993-ban is mondjuk tanszékvezető akadémiai tanár volt, 1988-as pozíciója alapján kulturális elit tagjának, 1993-as foglalkozását illetően beosztottakkal rendelkező nem elitnek kódoltuk volna. A lényeg: az elit tág definíciója túl-, szűk definíciója alulbecsüli az elit újratermelésének mértékét.

Az 1988-as elitből 1993-ra az elitből kiszorulók jó része „oldalt mozdul” s nem „lecsúszott”. Lengyelországban és Magyarországon a nómenklatúra korábbi tagjai, ha nem tudtak megmaradni a társadalmi hierarchia csúcsán, leginkább nyugdíjba mentek: Magyarországon ez történt az egykori nómenklatúra 1/3-ával, s mindössze 1/6-oduk került 1993-ra

beosztott értelmiségi, vagy még annál is alacsonyabb állásba. Figyelembe kell venni azt is, hogy a nyugdíjasok közül néhánynak valószínűleg igen jól megy a sora. A korábbi gazdasági nómenklatúra tagjai között például akadnak olyanok, akik nyugállományba vonulásuk után tanácsadóként dognak, feltehetőleg jó javadalmazásért, s még számottevő informális hatalommal is rendelkezhetnek. Összefoglalva: mindhárom országban az 1988-ban nómenklatúra pozíciókban levők 1993-ig jórészt meg tudták őrizni privilegizált helyzetüket. Ez egyértelműen így történt Oroszországban, de Lengyelország és különösen Magyarország esetében ezt az általános megállapításunkat árnyalniuk kell. Ebben a két országban rövid öt év alatt azért a csúcson történt számottevő mozgás, de az elitből kiáramlók leginkább nyugdíjba mentek, vagy tisztos állásokat szereztek maguknak, csak ritkán buktak látványosan.

Az új elitek eredete szempontjából (5. sz. táblázat) sokkal kisebb az országok közötti eltérés. Az új elitbe történő beáramlást vizsgálva mindhárom országban a cirkuláció látszik erősebbnek, és a régi struktúrától való elmozdulás nagyjából azonos három országban. A legkisebb változás Oroszországban figyelhető meg: az 1993-as elit 51%-a már 1988-ban is a nómenklatúra tagja volt. Magyarországhoz képest Lengyelországban is kisebb az új életbe való beáramlás során megfigyelhető cirkuláció: Lengyelországban az új elit aránya 41% érkezett a nómenklatúrából, Magyarországon ez az arányszám 33%. Érdekes viszont, hogy az 1988-ban beosztott értelmiségként, vagy annál is alacsonyabb státusú állásban dolgozók közül viszonylag milyen kevesen jutottak be az új elitbe. Az új hatalmi pozíciókban lévőknek csak alig egyötöde tartozott 1988-ban a „nem elit” kategóriába. A kulcspozíciók új birtokosai zömmel a „középvezetők” rétegéből verbuválódtak, és azok lettek az új főnökök, akik már a kommunista időkben is rendelkeztek némi hatalommal. (Az „új főnökök” körülbelül fele már az államszocializmus bukása előtt is „főnök” volt, csak kevesebb beosztottal, kisebb felelősséggel.)

A posztkommunizmus korszaka idején a társadalom csúcán megfigyelhető felfelé irányuló mobilitás igencsak rendezettnek tűnik: ritka a nagy ugrás, tipikusan mindenki lép felfelé egy-egy lépcsőt. Az új elitekbe bekerülők 1988-as pozícióját vizsgálva szembeötlő, hogy nagymérvű a felfelé áramlás, a cirkulációs mozgás, de hiba lenne túlbecsülni ennek akár a mértékét, akár a radikalizmusát. Az új „csúcs” nem alulról, hanem a „közép, felső-közép” tartományából kapta új kádereit.

Két történetünk, nevezetesen az 1988-ban nómenklatúra pozícióban talált elit reprodukciója, illetve az 1993-as új elitbe beáramlott új káderek cirkulációja nem mond ellent egymásnak. A korábbi nómenklatúra tagjainak

többsége megtarthatja hatalmi pozícióját s eközben az elit új tagjainak a többsége 1988-ban lehetett nem nomenklátúra pozícióban. A posztkommunista társadalmak politikai és gazdasági intézményrendszere megváltozott: akadtak olyan elit pozíciók, melyek megszűntek, vagy melyeknek a száma csökkent, de általában az elit nagysága 1988 és 1993 között nőtt. Ha nő a hatalmi pozíciók száma az idők múlásával, úgy kerülhet valaki újonnan hatalomba, hogy nem kell kiszorítania mást ebből a pozícióból. Szociológiai szakzsargonnal fogalmazva: lehet a belépési mobilitás nagy akkor is, ha a kilépési mobilitás mérsékelt – abban az esetben, ha a két egymással összehasonlított időpontban a vizsgált népesség nagysága megnőtt. Ez különösen igaz a gazdasági szférára. 1988-ban a gazdasági nomenklátúrát a 200 legnagyobb vállalat három vezető tisztviselőjével (vezérigazgató, főmérnök, főkönyvelő) definiáltuk. 1993-ban az új gazdasági elitünket a 3000 legnagyobb vállalkozás véletlen mintájából választottuk, s a mintánkba került vállalatok vezérigazgatóival folytattunk interjút. Ily módon a gazdasági elitet alkotó népesség 1988-ban mintegy 600 fő volt, ami 1993-ra 3000 főre gyarapodott. E változás persze annak a következménye, hogy mi miként definiáltuk újra, hogy mi is a gazdasági elit, bizonyos értelemben tehát a gazdasági elit nagyságának a növekedését önkényesnek is mondhatnánk. Nem véletlenül változtattuk meg azonban elit definíciónkat – a definíció megváltoztatásával akartuk kifejezni, hogy a gazdasági intézményrendszerében számottevő átalakulást történt a posztkommunizmus első éveiben. A gazdasági szervezetek decentralizálódtak, nőtt a vállalatok száma, s egyben nőtt a vállalatvezetők függetlensége a politikától. 1993-ban tehát több volt a vállalat, több a vezérigazgató s nőtt a vezérigazgatók hatalma is.

ORSZÁGOK KÖZÖTTI ELTÉRÉSEK VALAMINT A GAZDASÁGI, KULTURÁLIS ÉS POLITIKAI ELITEK KÖZÖTTI KÜLÖNBSÉGEK

Eddigi eredményeink azt jelzik – különösképpen az 1988-as nomenklátúra 1993-as pozícióját illetően –, hogy Oroszország jelentős mértékben különbözik Lengyelországtól és Magyarországtól, az orosz nomenklátúra túlélési esélyei nagyobbak, mint a lengyelé, vagy a magyaré. Ez talán nem is olyan meglepő, már a publicisztikai beszámolók alapján is ezt várnánk.

A lengyel és a magyar adatok összehasonlítása viszont váratlan, előfeltevéseinkkel ellentétes eredményt hozott. Mint az 1. sz. ábra mutatja, elméleti megfontolásokból arra számítottunk, hogy Lengyelországban nagyobb cirkulációt, Magyarországon pedig nagyobb reprodukciót találunk majd, adataink viszont ennek az ellenkezőjét mutatják. Lengyelországban az 1993-ban elit helyzetben lévők 57%-a már 1988-ban a nomenklatura tagja volt. Magyarországon a nomenklatura túlélőinek aránya – ha nem is drámaian, de mindenképpen számottevően – alacsonyabb: 51%. Különösen érdekes, hogy a másik két országhoz képest mennyivel magasabb Magyarországon a nyugdíjba vonultak száma. A magyar nomenklatura 33%-a nyugalmába vonult, szemben a lengyel 27 és az orosz 10 százalékkal. Ez az eltérés nem magyarázható a három ország nomenklaturájának korbeli összetételével. A magyar elit „öregjeinek” átlag életkora hasonló a lengyeléhez és az oroszéhoz. 1989 után különösképpen Magyarországon sok, addig elit helyzetben lévő kérte idő előtti nyugdíjazását. Magyarországon 1993-ban a hivatalosan nyugdíjba vonult nomenklatura negyede 60 év alatti volt, több mint 80 százalékuk még nem töltötte be a 70-et. Mivel felmérésünk csak a társadalom legcsúcsán levőkre terjedt ki (a magyar elit a 3000 legmagasabb állású személyt jelentette, Lengyelországban az elit mintegy 5000, Oroszországban mintegy 10 000 személyt jelentett), ezért ebben a körben a 60 év inkább „fiatalnak” mondható, de még a 70 éves életkor sem mondható magasnak. Magyarországon tehát az 1988-as nomenklatura lecserélődése 1993-ra nagyobb mérvű volt, mint amire számítottunk kutatási hipotéziseink megfogalmazásakor.

A lengyel és magyar nomenklatura különböző rétegeinek részletes összehasonlítása további érdekes és nem várt eredményt hozott. A magyar és lengyel gazdasági nomenklaturából való kiáramlás eltérő dinamikája különösen ellentmondott előzetes feltevéseinknek (lásd a 2. sz. táblázat). Magyarországon 1989-ben a gazdasági csúcsvezetői poszton lévőknek csak 48%-a maradt hatalmi pozícióban, és ilyen mértékű volt a nyugdíjba vonulás is. Akárcsak a nyugdíjba menő nomenklatura-tagok általában, a nyugdíjazott gazdasági nomenklatura számottevő része „korai nyugdíjas volt”: több mint egynegyedük 1993-ban nem töltötte be a hatvanadik életévét sem.

Lengyelországban ezzel szemben az 1988-as gazdasági csúcsvezetők 70%-a hatalmi pozícióban maradt 1993-ban, és csak 24 százalékuk ment nyugdíjba. Az egykori lengyel gazdasági nomenklatura jobb túlélési kapacitását az új gazdasági elitbe történő „beáramlás” adatai is alátámasztják (6. sz. táblázat: míg az 1993-as új lengyel gazdasági elitnek pontosan a fele volt nomenklatura pozícióban 1988ban, Magyarországon ez az arány csak

egyharmad). Ezek az eredmények különösen meglepőek, hiszen általában úgy képzelték a KeletEurópa-szakértők, hogy a kései államszocializmus idején a magyar gazdasági vezetés a többi szocialista ország menedzseri gárdájánál jobban volt kiképezve, kompetensebb volt, kiválasztásuknál kisebb szerepet játszottak a politikai szempontok. Az is érdekes, hogy a lengyel gazdaság, ahol úgy tűnik, a nómenklatúra sikeresebben őrizte meg pozícióit 1989 után, mintha jobb eredményeket ért volna el, mint a magyar gazdaság. Mivel Magyarországon jelentősebb személyi változások következtek be a gazdasági csúcvezetésben, arra számítanánk, hogy azok kerültek ki a vezetésből, akik inkább az újraelosztó gazdaság logikája szerint gondolkodtak, s kevésbé voltak járatosak a piacgazdaság játékszabályaiban, és hogy ez megkönnyíti a piacgazdaságra való átmenetet. Ebben az esetben azonban nehezen érthető a lengyel gazdaság jobb teljesítménye, amit persze a menedzserek szakismeretén túl sok más tényező befolyásol, de a megfigyelő azt várná, hogy a menedzseri kompetencia is hatást gyakorol majd.

További meglepetésnek számít, hogy Magyarországon a személyi változás legalább olyan mérvű, mint Lengyelországban a kulturális elit esetében is. Magyarországon az 1988-as kulturális nómenklatúrának csak 56%-a tartotta meg pozícióját, míg Lengyelországban ez a szám 61% volt (4. sz. táblázat). A kis elemszámra való tekintettel csak arra merünk következtetni, hogy a két adat nem különbözik lényegesen egymástól, de ez is meglepő, hiszen a szakértői közhit úgy vélte, a 70-es és 80-as évek Magyarországon a kormányzat liberális politikát folytatott a tudományok, felsőoktatás és a média területén. A magyar rádió és televízió, a nyomtatott sajtó a megfigyelők véleménye szerint szintén eléggé szabad és objektív volt. Arra lehetett tehát gondolni, hogy a meritokratikus kiválasztás ilyen körülmények között inkább működött Magyarországon, mint Lengyelországban, nemcsak a gazdaságban, hanem a kultúra területén is. Adataink ezt a feltevést azonban nem támasztják alá – ha a posztkommunista átalakulás során a kevésbé hozzáértők kerülnének ki a vezető pozíciókból, miként lehetséges, hogy a feltételezeten jobban rátermett magyar kulturális elit legalább akkora, esetleg nagyobb mértékben cserélődött, mint a lengyel kulturális vezetés.

A politikai nómenklatúrából való kiáramlás és az új politikai elitbe való beáramlás meglehetősen hasonló képet mutat Lengyelországban és Magyarországon (3. és 7. sz. táblázat). A politikai nómenklatúra pozícióból történő lefelé irányuló foglalkozási mobilitás számottevően magasabb, mint a régi elit más rétegeinél. Ez érthető, elvégre 1989 elsősorban a politikai rendszer változását jelentette. Továbbá az új politikai elit az új elit egyetlen olyan rétege, ahova sokan érkeztek a „felső közép” szintje alól, a beosztott

értelmiségiek köréből (7. sz. táblázat). Mind a két országra igaz, hogy az új politikai elit közel 40%-a nem volt semmiféle hatalmi pozícióban 1988-ban, se csúc-, sem középvezető. Ez a trend különösen világos a választott pozíciókat betöltő politokráciánál. A magas állású köztisztviselők körében a reprodukció sokkal nagyobb mérvű volt.

ADMINISZTRATÍV ESZKÖZÖKKEL GYORSÍTOTT MOBILITÁS A POSZTKOMMUNISTA MAGYARORSZÁGON?

A magyar gazdasági és kulturális elit nagyobb mérvű cirkulációja azt jelzi, hogy az „ellenzéki” elit hatásával kapcsolatos hipotézisünk talán pontatlan, vagy akár teljesen téves is. Kutatási hipotéziseink megfogalmazásánál feltételeztük, hogy a nagyobb és jobban szervezett lengyel ellenzék hajlamosabb lesz átvenni a döntéshozó hatalmat, hiszen korábbi, esetenként féllegális, vagy illegális ellenzéki politikai tevékenysége során politikai tapasztalatokra tett szert, tehát felkészültebb a hatalmi elit szerepére. A fent idézett adatok fényében ez az előfeltevés naivnak, pontatlannak tűnhet. Miért is kellene, hogy egy rendszer egyébként nem várt, s nem az ellenzék által előidézett összeomlásakor a hatalmi vákuumot megszüntetendő, az új hatalmi pozíciókra pályázók kompetensek legyenek? Még azt sem indokolatlan megfontolni, hogy vajon a nagyobb mérvű magyar elitcirkulációt nem éppenséggel az 1990-ben hatalomra került új politikai elit tapasztalatlanságával magyarázhatjuk-e? Minél kevesebb politikai tapasztalattal rendelkeztek az új politikai osztály tagjai, annál valószínűbb, hogy nem bíztak meg a korábbi rendszerből „megörökölt” beosztottjaikban. Mivel beosztottjaik szakmai kompetenciáját nem tudták megítélni, gyanakodtak rájuk, bennük ügynököket, szabotőröket véltek felfedezni. Olyanokkal akartak tehát együtt dolgozni, akiket ismertek, és akiknek a feltétlen lojalitásában megbízhattak. Az előző rezsimek kiszolgáló szakemberektől így próbáltak megszabadulni, s helyükbe kinevezték volt iskolatársaikat, jó ismerőseiket, esetleg rokonaikat. Ironikus, hogy e vonatkozásban a posztkommunista hatalmi elit hasonlított az 1940-es évek végén uralomra jutó kommunista elődeikhez. Az új posztkommunista elit szintén gyakran azzal érvelt, hogy a kompetencia és tapasztalat „mitológia”, amit a kompetenciára egyedül szert tenni tudó egykori kommunista káderek terjesztenek, hogy a saját nélkülözhetetlenségükbe való hitet erősítsék. Azzal

érveltek, hogy az antikommunistáknak a kommunizmus idején esélyük sem volt arra, hogy tapasztalatokat szerezzenek, ezért tisztességtelen velük szemben az az érvelés, hogy nem eléggé képesítettek, vagy tapasztaltak hivatalaik betöltésére.

A tapasztalat túlzott hangsúlyozása csak a régi kommunista elit reprodukcióját szolgálja, és igyekszik meggátolni a társadalom forradalmi átalakulását. Az 1940-es évek végén az akkori új kommunista elit kialakulásakor a „vörösök” és a „szakemberek” között folyt a harc, s a korai államszocializmusban „vörösök” felé billent a mérleg nyelve. A posztkommunista elit első, 1989–90 körül hatalomba került generációja számára ezzel analóg módon az új gárda kiválasztásakor az volt a fontos, hogy ki a „jó hazafi”, illetve elkötelezett antikommunista. Olykor értékesebbnek tűnik az új politikai osztály szemében a megfelelő világnézet, mint a szakértelem. Az új politikai elit alkalmanként ilyen megfontolásból igyekezett megszabadulni a régi beosztottaktól még akkor is, ha azok rendelkeztek a munkakörükhöz szükséges képesítéssel, saját embereikkel helyettesítették őket. Az egykori kommunista funkcionáriusok között azoknak volt nagyobb esélye a túlélésre, akik hajlandóak voltak azzal kompenzálni egykori kommunista múltjukért, hogy most a hatalom új birtokosait feltétel nélküli lojalitásukról biztosították. Azok a volt kommunisták, akik megőrizték integritásukat, nem tartották ízlésesnek, hogy most egy csapásra elszánt antikommunistává váljanak, mintha rosszabb eséllyel indultak volna a pozíciójuk megőrzéséért vívott csatába.

A magyar kulturális elit nagyobb mértékű cirkulációja különösen tanulságos. Hajlamosak vagyunk ezt az új politikai elit társadalmi jellegzetességeivel, humán beállítottságával magyarázni. Magyarországon az új politikai elit társadalmi hátterét, képzését és foglalkozási történetét tekintve meglehetősen eltér az orosz és lengyel elittől. Oroszországban világos jeleit látjuk annak, hogy megkezdődött egy „bürokratikus kaszt” kialakulása. Nómenklatúra-tagga a nómenklatúra gyerekei váltak, s már korán, talán már a negyvenes évek derekán a munkás- és parasztszármazású elsőgenerációs káderek arányszáma megcsappant. Lengyelországban vagy Magyarországon ezzel szemben a nómenklatúra inkább szakértelmiséginek szánta a gyereket, s a nómenklatúra pozíciókba így a következő generációban is folytatódott a beáramlás, Lengyelország esetében a munkás- és parasztszármazásúak, Magyarországon az átlagértelmiségiek köréből. Az orosz bürokratikus kaszt esetében a kasztképződés folyamata folytatódott a posztkommunista átalakulás idején is, így Oroszországban az új elit jelentős hányada származik az államszocialista bürokratikus kasztból.

Lengyelországban és Magyarországon a nómenklatura az államszocializmus végéig viszonylag nyitott volt és maradt, befogadta az alacsonyabb társadalmi rétegből érkezőket is. Ez különösen pregnáns a szocializmus első időszakában. 1970 után a magyar értelmiségiek gyermekei egyre nagyobb számban kerültek nómenklatura pozícióba. A lengyel nómenklatura társadalmi eredetét illetően különbözött a magyartól: Lengyelországban a szocializmus legvégéig fontos volt, hogy a nómenklatúrában helyet biztosítsanak a felfelé mobil munkás- és főleg a parasztkádereknek. 1989-ben hirtelen változás következett be az új politika társadalmi eredetét tekintve Közép-Európában. Mind Lengyelországban, mind Magyarországon az új politikai elitben megnőtt az értelmiségi származásúak arányszáma. Lengyelországban az 1989 utáni csökkenés ellenére – Magyarországgal ellentétben – még mindig viszonylag számottevő az új eliten belül is a munkás- és parasztszármazásúak arányszáma. Ez talán a Szolidaritásnak az 1989–90-es lengyel átalakulásban játszott szerepéből következik. Magyarországon azonban az elmúlt öt évben az új politikai elit szinte kizárólag az értelmiségi családjából került ki. Különösen igaz ez 1990–94-ig a középjebb pártok parlamenti képviselőire. Az akkor uralmon lévő keresztény-hazafias párt politikai káderei között jelentős arányszámban voltak a többgenerációs értelmiségi családból származók, az úgynevezett magyar keresztény úri középosztály leszármazottai. Az új magyar politikai elit és különösen az első magyar kormánykoalíció bevezető egyéniségei között különösen sok volt a humán értelmiségi (történészek, írók, költők stb.). A régi nómenklatúrában, és az új szocialista politikusok között ehhez képest nagyobb volt a műszaki-közgazdász értelmiség arányszáma.

A magyar kulturális elit nagyobb mértékű cirkulációja összefügghet azzal a ténnyel, hogy az 1990-ben hatalomra került, új politikai elit tagjai között annyi volt a sokgenerációs, humán értelmiségi, akik talán túlságosan is hittek a kultúra és ezen belül is a média fontosságában. Jó ismerőseik, klientúrájuk sorában is sokan lehettek, akik a kultúra, a tudományok és a média területén dolgoztak, s most remélték, hogy politikai hatalomba cseppent „patrónusuk” segít nekik az előrelépésben. Figyelemreméltó, hogy a politikai elit mindegyik posztkommunista társadalomban igyekezett megkaparintani a médiát, különösen a rádiót és a tévét. Ez a „médiaháború” különösen heves és véres volt Magyarországon. Itt azért vált ennyire fontossá, mert az új politikai elit – véleményünk szerint – messze túlbecsülte a média szerepét a politikai véleményformálás területén. Naivan azt hitték, hogy azé a választási győzelem, aki a médiát uralja. A történelem iróniája, hogy az első kormányzati ciklus végére sikerült a magyar koalíciónak mind a rádiót, mind a televíziót „elfoglalnia”, ez azonban, s főleg a média csaknem

álcázatlan kormánypárti propagandája feltehetőleg inkább ártott az 1994-es választási kampányban a középjebb pártjainak.

Adataink értelmezhetők úgy, hogy 1989 és 1993 között Magyarországon – kisebb mértékben talán Lengyelország is – zajlott egy „adminisztratív eszközökkel felgyorsított mobilitás”. Az új magyar politikai elit – nem bízva saját szakmai kompetenciájában – gyors személyi változásokat sürgetett, még abban az esetben is, ha ennek következtében a meritokratikus kiválasztás elve sérült. Ennek következtében talán beszélhetünk egy sajátosan posztkommunista kontraszelekciónról: az 1990-ben hatalomra került antikommunista politikai osztály esetenként nem szakmai, hanem politikai szempontok miatt mozdított el embereket, s hasonlóan lojalitási megfontolásokból nevezte ki utódjaikat. Ebben láthatnánk akár a történelem iróniáját is: az értelmiség szocializmus kritikájának fontos komponense volt a kontraszelekción hangsúlyozása. Mondjuk a hatvanas évek értelmiségi közvéleményében gyakran fogalmazódott meg az az állítás, hogy talán nem is lenne baj a szocializmussal, ha nem lenne kontraszelektív, ha a megfelelő emberek jutnának a megfelelő helyre, a pozíciókba való kiválasztásnál tehát a kompetencia lenne az első fontosságú szempont. Az 1989 után politikai hatalomra kerül értelmiség viszont mintha a kontraszelekción egy új hullámát indította volna útjára.

Az 1993–94-es választási kampány dinamikája és a választás eredménye Lengyelországban és Magyarországon konzisztens az adminisztratív eszközökkel gyorsított mobilitással, illetve annak a társadalom által érzékelt problémáival. 1994 májusában a második szabad választáson a magyar szavazók a parlamenti székek abszolút többségét a Magyar Szocialista Pártnak adták. Figyelemre méltó, hogy ennek a kampánynak a legfontosabb jelszava a „szakértelem” volt. A szocialisták azzal nyerték meg a választók bizalmát, hogy meg tudták győzni a választópolgárokat (legalábbis a választások időpontjára), hogy ők szakértők, profi politikusok, szemben az MDF vezette koalíció amatőrjeivel. A szocialista szakemberek majd jobban el tudják tehát igazgatni az országot – érveltek. 1994 májusában a magyar választók – bizonyos értelemben – az elit cirkulációja és reprodukciója kérdésében is szavaztak. Ha arra gondolunk, hogy az emberek komolyan vették a kampányretorikát, akkor az eredmény úgy értelmezhető, hogy a választók leszavazták az „adminisztratív eszközökkel gyorsított” vagy „túlzott” cirkulációt. Az 1993-as szeptemberi lengyel választásokat analóg módon értelmezhetjük. 1993 szeptemberében az egykori kommunista párt két utódpártja abszolút többséget kapott, és koalíciós kormányt alakított.

Lengyelországban a kampány idején a „kompetencia” nem kapott annyira kiemelt helyet, mint Magyarországon, de azért ott is játszott szerepet.

Az már más kérdés, hogy mennyire bizonyult „szakértőnek” az új szocialista elit. Mind Magyarországon, mind Lengyelországban az utódpartok választási győzelmével reaktivizálódott az egykori káderek társadalmi tőkéje és a kései államszocializmus technokráciája, különösen annak a középgenerációja foglalja el most a gazdaság, politika és kultúra szinte minden pozícióját. A keresztény-hazafias patrónusok és kliensek helyét most a kései államszocializmus technokráciájának a klientúrája foglalja el. Mintha ebben a folyamatban az ismeretség, a kapcsolati tőke ez alkalommal is fontosabb lenne, mint a szűkebben értelmezett szaktudás.

Adatgyűjtésünket 1993 nyarán fejeztük be a három országban. A lengyel választások 1993 szeptemberében, az orosz választások 1993 decemberében és a magyar választások 1994 májusában jelentős változást hoztak. Jogos a feltételezés, hogy az 1993 nyaráig gyűjtött adatok túlbecsülték az elit cirkulációjának mértékét. Különösen Lengyelországban és Magyarországon igaz, hogy az 1993–94-es választások korrigálták az adminisztratív eszközökkel gyorsított cirkulációt, és olyanokat helyeztek vissza a hatalomba, akik legalábbis ideiglenesen 1990-ben a pálya szélére kerültek. Különösen igaz ez a politikai elit esetében. 1993 nyarán az új politikai elit volt az elit egyetlen rétege, melybe nagy arányszámban áramlottak be a beosztott értelmiségiek köréből. Ha lennének új, 1996 nyarán politikai pozícióban levőkkel kapcsolatos adataink, feltehetően kiderülne, hogy sokan, akik 1990-ben beosztott értelmiségiből az új politikai elit tagjaivá váltak, 1993-ban, vagy 1994-ben ki is csöppentek az elitből; az 1990-ben lecsúszók jó része viszont 1996-ra visszaemelkedett korábbi pozíciójába.

MÉTA-TEORETIKUS IMPLIKÁCIÓK

A berlini fal leomlása után divatos volt 1989-ről mint Kelet-Európa társadalmi és gazdasági „forradalmáról” beszélni. Hamarosan az élesebb szemű társadalomkutatók azonban felfigyeltek a „forradalmi törés” mögött felsejlő, különösen a gazdasági intézményrendszerben jól tetten érhető, esetenként már szinte nyomasztó folytonosságra. David Stark 1992-ben megjelent dolgozatában hangsúlyozza a gazdasági intézmények változásának „útfüggő” jellegét. Revolúció helyett tehát talán pontosabb evolúcióról, vagy éppenséggel involúcióról beszélni.

A posztkommunista elit cirkulációjával foglalkozó kutatásunk hipotéziseinek a megfogalmazásánál azzal az előfeltevéssel élünk, hogy az 1988 utáni kelet-európai fejlődés „féloldalas”: a gazdasági fejlődés minden valószínűség szerint „útfüggő”, de a politikai rendszer átalakulása valószínűleg forradalminak nevezhető. A kapitalizmusból a szocializmusba és a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet közti egyik fontos különbség az, hogy míg az első esetben a kapitalista gazdaság szétveréséhez a kapitalista államot is le kellett rombolni, addig a második esetben a kapitalista állam szétverése és a demokratikus politikával való helyettesítése éppenséggel akadályozza a gazdaság forradalmi átalakítását. Elképzelhető, hogy demokratikus rendszerekben a gazdaság csak „útfüggő” módon tud alkalmazkodni. Bár sokk-terápia alkalmazása ésszerűnek tűnhet gazdasági szempontból, nem biztos, hogy politikailag alkalmazható egy demokratikus rendszerben, ahol a politokráciának minden négy évben meg kell méretetnie szabad választásokon. Előfordulhat, hogy a sokk-terápiát választó politikai elitnek nincs elég ideje a terápia befejezésére: mielőtt eredményt tudna felmutatni, új választások jönnek, azokat elvesztik, a kormányzati hatalomból kiszorulnak. A demokratikus politika tehát valószínűleg szükségképpen lassítja a gazdasági változás sebességét. A politikai forradalomra és az útfüggő gazdasági átalakulásra vonatkozó ezen hipotézisek konzisztensek az általunk 1993 nyarán Lengyelországban és Magyarországon gyűjtött adatokkal.

Az 1993 nyara óta lezajlott politikai események azonban fokozott óvatosságra intenek bennünket: lehet, hogy még a politika szférájában is csak látszólagos az átalakulás forradalmi jellege. Elgondolkodtató, hogy egyetlen rövid választási ciklus után jelentős korrekciók következtek be a posztkommunista társadalom politikai pályáján.

Az államszocializmus felbomlásával hatalomra kerülő új politikai elit retorikája 1989–90-ben meglehetősen radikális volt: az új elitnek érdekében állt túltrajzolni a változás kontúrjait, kísérletet tenni arra, hogy delegitimálja az

őket hatalomban megelőző szocialista rendszert, akár még annak az árán is, hogy nem tettek különbséget az államszocializmus sztálinista-totalitáriánus és reformista, pragmatikus, paternalisztikus korszakai között s az államszocializmus egész korszakát társadalmilag illegitimnek és politikailag diktatórikusnak igyekeztek feltüntetni. A korai posztkommunista politikai retorika mindent tagadni próbált, ami az államszocializmussal kapcsolatos volt. A közvélemény valószínűleg soha nem osztotta elitjének ezt a radikalizmusát, de még ha rövid időre vonzódott is efféle radikalizmus felé, hamarosan korrigálta a véleményét. Az új politikai elit retorikája és a társadalom értékrendje közötti diszkrépancia az első demokratikus választások időpontjában nyilvánvaló volt. Az 1990-es közvélemény-kutatások kimutatták például, hogy a társadalom többsége vonzódik az egalitáriánus értékek iránt, sokan gondolják úgy, hogy az államnak kötelessége a teljes foglalkoztatás, ingyenes oktatás és egészségügyi ellátás biztosítása. Az új politikai elit – amelyik egyébként a 70-es és 80-as években ellenzékként sokkal inkább reformer, mint forradalmár volt – viszont gyorsan radikalizálódott. Az új politikai osztály hajlott arra, hogy meglehetősen radikális piacpárti, jóléti államellenes álláspontot foglaljon el, a keresztény-nemzeti spektrumtól a liberálisig a nyugati politika konzervatívabb alakjai voltak számukra a modellek: Thatcher asszony, Ronald Reagan, vagy Konrad Adenauer. Egy ideig a politikai elit úgy hitte, hogy a közvélemény maradt el ideiglenesen, s majd idővel fel fog zárkózni elitjének új értékeihez. Ez nem egészen így zajlott azonban. A posztkommunista rendszer első éveiben 1989 és 1993/94 között egy elhúzódozó s mély átalakulási válságtól szenvedett, melynek a társadalmi ára nagyobb volt, mint arra eredetileg számítottak a gazdaságpolitikusok. Ilyen körülmények között a választók ahelyett, hogy az elit új értékrendjét elsajátították volna, 1993-ban Lengyelországban és 1994-ben Magyarországon az 1990-ben hatalomra került politikai gárdának kötöttek útilaput a talpára.

1989–90-ben a modernizáció elmélete – mely a 60-as és 70-es évek során úgy tűnt, hogy nem alkalmas a társadalmi és gazdasági változások leírására – ismét nagy népszerűsége kezdett szerezni. 1989-ben úgy tűnt, hogy a kommunizmus bukása a „történelem végét” jelenti: társadalmaink elérkeztek a történelmi „végállomásba”, a világ valamennyi társadalmát a liberális kapitalizmus modellje körül konvergál. 1996 nyarán azonban kevésbé világos, milyen irányba fejlődnek a posztkommunista országok. Az persze kétségtelen, hogy az egykori államszocialista társadalmak – talán kivétel nélkül valamiféle kapitalista átalakulás útját járják. A lengyel és magyar szocialisták győzelme semmilyen értelemben sem jelentette az államszocialista modellhez való visszatérést. Horn Gyula, pártja választási

győzelme után nem sokkal azt nyilatkozta egy osztrák újságírónak, hogy Magyarországon most a szocialisták építik majd a kapitalizmust. A magyar és lengyel szocialista pártok nemcsak hogy nem kommunista pártok, de még a nyugati értelemben vett szociáldemokráciának is inkább a jobboldalán helyezkednek el, legalábbis gazdaság- és társadalompolitikai értelemben. Ennek ellenére Magyarországon vagy Lengyelországban vaknak kell annak lennie, aki a szocialista kormányzat idején nem látja a változás útfüggő jellegét. Egyes magyar szocialista politikusok egyébként szívesen hivatkoznak ma már arra, hogy 1990-94 volt a „kitérő” az ország fejlődésében, 1994-ben az a politikai erő tért vissza a hatalomba, mely a modernizációt már 1989 előtt is irányította. Az 1989 előtti társadalommal való folytonosság nemcsak az elit személyzetének az összetételében figyelhető meg, hanem a habitusok, kapcsolatrendszerek, értékek továbbélésében is. Aligha kétséges, hogy az egész régióban, s Közép-Európában nyomatékosan a tőkés gazdálkodás rendszere van kialakulóban. de az nagy kérdés: miféle kapitalizmus alakul majd ki a szocialista társadalom és gazdaság romjaiból?

Michael Burawoy – a posztkommunizmus átalakulás trendjeit és a modernizációs elmélet értékét latolgatva – arra a következtetésre jutott, hogy a posztkommunista társadalmak törvényei várhatóan „nem a modern kapitalizmus törvényei lesznek. Valószínűbb, hogy az egykori szocialista államokban valamiféle merkantilista kapitalizmus, vagy mondhatnánk azt is, hogy egy feudál-kapitalista társadalom alakul ki – mely vélhetően a Harmadik Világ felé integrálja ezeket a gazdaságokat. A modernizáció elmélete elleplezi az ideológia és a valóság közötti egyre tágabb szakadékot s így a jövővel kapcsolatban hamis optimizmust táplál.”

Burawoy-nak alkalmasint igaza van abban, hogy nem indokolt feltételezni: a történelem csak egy utat járhat be, s ez az egyetlen út elkerülhetetlenül az „Első Világba”, a liberális kapitalizmus rendszere felé vezet. Valóban semmi nem garantálja Kelet-Európában és a poszt-szovjet államokban azt, hogy sima vizeken hajózhatnak a modern kapitalizmus központi országaiból ismert társadalmi és gazdasági modell felé. Még annak a lehetőségét sem kell kizárnunk – bár ez azért Közép-Európában nem túl valószínű –, hogy ezek az országok a Harmadik Világban kötnek majd ki. Arra sincs garancia, hogy társadalmi szerkezetük modernizálódni fog, és az államszocialista kontraszelekciót felváltja egy a meritokratikus szelekció elvén működő új társadalmi rendszer. Mint láttuk, a posztkommunista társadalmakban a változás után egy fél évtizeddel makacsul továbbélnek a patrónus-kliens viszonyok, esetenként hazafias-keresztény, máskor exkommunista színezetben. A társadalom csúcsán levő pozíciókat elfoglalók

már hatalmi pozícióban voltak jórészt az államszocializmus idejében is: most hozzák tehát magukkal habitusaikat és kapcsolati hálójukat, a társadalmi lét „mélyrétegeiben” - új intézményi feltételek között is - újratermelik a társadalmi miliőt, amiben felnőttek s melyben megtanulták a társadalom menedzselésének módszereit.

KÖVETKEZTETÉSEK

Túl zavaros, túl ellentmondásos lenne az eddig felvázolt kép? Reméljük, hogy nem. Kutatásunk fő mondandója a következőképp foglalható össze. Először is: elég világos, hogy adataink nem támasztják alá az egyszerű elitreprodukcó vagy hatalmi visszarendeződés elméletét. A posztkommunizmus alatt a politikai és gazdasági intézményrendszerek változásai fontos következményekkel jártak: a régi elit jó néhány tagja elvesztette hatalmát, jelentős átalakulás történt a társadalmi hierarchia csúcsán. Másodsor, pontatlan lenne ezeket a változásokat forradalmi áttörésként értékelni. A politikai, gazdasági és kulturális intézmények, valamint az intézmények, illetve az ezen intézmények vezető pozícióiba történő rekrutációs mechanizmusok útfüggő átalakuláson mentek keresztül, akár csak a posztkommunista társadalom egésze. Ennek legfontosabb következménye az volt, hogy a korábbi középvezetők az 1989-es átalakulás következtében most előbb jutottak csúcsvezetői pozícióba, mint arra az államszocializmus összeomlása nélkül került volna sor. Volt példa arra is, hogy az új politikai elit komolyan vette saját forradalmi retorikáját (ez történt Magyarországon 1990–1994 között), de ez nem járt tartós eredménnyel. Ha az elit pozíciókba történő ki- és beáramlást adminisztratív eszközökkel próbálták gyorsítani, akkor ezeket a változásokat hamarosan korrigálta a politikai rendszer.

Elemzéseink idáig Szalai Erzsébet „elitcirkuláció” hipotézisét látszanak még a leginkább alátámasztani. A régi kommunista elitek bürokratikus frakciója – legalábbis Közép-Európában – elvesztette hatalmi pozícióit. Sokan idő előtt nyugdíjba mentek, vagy alacsonyabb beosztásba kerültek. Az egykori államszocialista elit technokrata frakciója, különösen a gazdasági és középszintű vezetők, egészében véve a helyükön maradtak, sőt valamennyit javítottak a helyzetükön. Végül pedig elsősorban a politikában, de a kulturális szférában is az elit pozíciói megnyíltak az államszocialista rendszer

összeomlása előtt beosztott értelmiségiekként dolgozó, ellenzéki értelmiségi ellenelit tagjai számára – különösen a politikai, választott pozíciókba jelentős számban kerültek nemcsak új nevek, hanem új típusú emberek is.

Szelényi Iván–Szelényi Szonja

1. sz. táblázat

AZ 1988-BAN NÓMENKLATÚRA POZÍCIÓBAN LÉVŐK
TÁRSADALMI ÁLLÁSA 1993-BAN, %-BAN, NÓMENKLATÚRA
ÖSSZESEN

1993-as állás	Oroszország	Lengyelország	Magyarország
elit	64,2	38,2	20,0
nem elit, beosztottakkal	15,5	18,4	31,5
nem elit, beosztottak nélkül	10,6	16,6	15,7
nyugdíjas	9,7	26,8	32,8
Összesen (N)	854	888	662

2. sz. táblázat

AZ 1988-BAN NÓMENKLATÚRA POZÍCIÓBAN LÉVŐK
TÁRSADALMI ÁLLÁSA 1993-BAN, %BAN 1988-AS GAZDASÁGI
NÓMENKLATÚRA

1993-as állás	Oroszország	Lengyelország	Magyarország
elit	81,8	56,6	29,2
nem elit, beosztottakkal	13,2	12,6	18,3
nem elit, beosztottak nélkül	1,7	7,2	4,9
nyugdíjas	3,3	23,6	47,6
Összesen (N)	60	263	82

3. sz. táblázat

AZ 1988-BAN NÓMENKLATÚRA POZÍCIÓBAN LÉVŐK
TÁRSADALMI ÁLLÁSA 1993-BAN, %-BAN
1988-AS POLITIKAI NÓMENKLATÚRA

1993-as állás	Oroszország	Lengyelország	Magyarország
elit	67,7	27,5	21,9
nem elit, beosztottakkal	13,7	15,1	23,0
nem elit, beosztottak nélkül	7,6	29,3	23,9
nyugdíjas	11,0	28,1	31,2
Összesen (N)	582	502	426

4. sz. táblázat

AZ 1988-BAN NÓMENKLATÚRA POZÍCIÓBAN LÉVŐK
TÁRSADALMI ÁLLÁSA 1993-BAN, %-BAN 1988-AS KULTURÁLIS
NÓMENKLATÚRA

1993-as állás	Oroszország	Lengyelország	Magyarország
elit	49,4	43,9	9,0
nem elit, beosztottakkal	20,8	17,1	47,5
nem elit, beosztottak nélkül	21,8	10,5	14,2
nyugdíjas	8,0	28,5	29,2
Összesen (N)	212	123	154

5. sz. táblázat

AZ 1993-BAN ELIT POZÍCIÓT ELFOGLALÓK TÁRSADALMI ÁLLÁSA
1988-BAN, %-BAN 1993-AS ÚJ ELIT ÖSSZESEN

1988-as állás	Oroszország	Lengyelország	Magyarország
nómenklatúra	51,0	40,7	32,7
középvezető	33,4	37,9	47,5
nem elit	15,6	21,4	19,8
Összesen	958	960	783

6. sz. táblázat

AZ 1993-BAN ELIT POZÍCIÓT ELFOGLALÓK TÁRSADALMI ÁLLÁSA 1988-BAN, %-BAN 1993-AS ÚJ GAZDASÁGI ELIT

1988-as állás	Oroszország	Lengyelország	Magyarország
nómenklatúra	52,6	50,7	34,9
középvezető	33,4	38,8	54,7
nem elit	14,0	10,5	10,4
Összesen	565	588	489

7. sz. táblázat

AZ 1993-BAN ELIT POZÍCIÓT ELFOGLALÓK TÁRSADALMI ÁLLÁSA 1988-BAN, %-BAN 1993-AS ÚJ POLITIKAI ELIT

1988-as állás	Oroszország	Lengyelország	Magyarország
nómenklatúra	51,0	23,7	30,4
középvezető	29,4	33,3	26,1
nem elit	19,6	43,0	43,5
Összesen (N)	255	282	161

8. sz. táblázat

AZ 1993-BAN ELIT POZÍCIÓT ELFOGLALÓK TÁRSADALMI ÁLLÁSA 1988-BAN, %-BAN 1993-AS ÚJ KULTURÁLIS ELIT

1988-as állás	Oroszország	Lengyelország	Magyarország
nómenklatúra	44,9	29,9	27,1
középvezető	40,6	45,5	47,4
nem elit	14,4	24,4	25,5
Összesen (N)	138	90	133